

طبقه بندی علوم در تمدن اسلامی

با تاکید بر نقش ایرانیان

سید علیرضا واسعی

دانشیار پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

09123532138

vaseiali@yahoo.com

هفته پژوهش، ۲۳ آذر ۱۳۹۹

چند مقدمه

ابن خلدون با نقل سخنی از پیامبر(ص) که اگر علم به ثریا درآویزد، ایرانیان به آن دست می یابند، می گوید این یکی از سخنان پیامبرانه است که چنین پیش گویی کرده است.

1. در تمدن اسلامی / سازکار زیست انسانی اجتماعی، ایرانیان نقش بی بدیلی داشته اند.

2. ایرانیان در عرصه تولید، تعمیق، گسترش و نیز انتقال علوم به جهان اسلام نقش اول داشته اند.

3. طبقه بندی علوم که تابعی از فراخنایی و بالندگی علوم است، باز به دست ایرانیان شبکه بندی معقول پیدا کرد.

4. مراد از علم، مجموعه آگاهی های نظام مند / معطوف به یک موضوع است.

ضرورت های طبقه بندی علوم (Classification of sciences)

این مطالعه جزو فلسفه علم / علم شناسی (Philosophy of Science) شمرده می شود.

1. ارائه جایگاه یک علم در هندسه معرفتی بشر؛
2. القای چگونگی علمیت یک دانش در چارچوب معرفتی؛
3. فهم ترابط و تفاوت علوم با یک دیگر؛
4. تسری روش ها و قواعد علوم یا شناسایی آن ها؛
5. کشف و فهم / نشان دادن اعتبار علوم در عرصه رقابت علم ها (علوم دینی و غیر دینی) = دفاع از علوم دخیل؛
6. کارکرد علم و انتظار از آن؛
7. تلاش برای ارائه الگویی در تعلیم و تربیت اسلامی،
8. آسان سازی جستجوی آثار علمی (آن چه امروزه در کتابخانه ها دنبال می شود).

طبقه بندی ارسطویی علوم

طبقه بندی ارسطویی

- تاثیرپذیری مسلمانان از تقسیم ارسطویی / یونانی، قابل انکار نیست.
- علوم یا ارزش معرفتی دارند یا ارزش کارکردی، بنا بر این به دو دسته نظری و عملی تقسیم شده اند.
- در حکمت نظری؛ الهیات، ریاضیات و طبیعیات جای دارد.
- در حکمت عملی؛ اخلاق، تدبیر منزل و سیاست مدن.
- همه علوم دیگر، شاخه هایی از این حکمت ها هستند.

طبقه بندی علوم در فرهنگ اسلامی

- در رویکردی دینی و در نگاه ارزشی (The value of science)، برخی علوم را به اسلامی / شرعی و غیر اسلامی تقسیم کردند.
 - برخی به نقلی و غیر نقلی طبقه بندی کردند.
 - برخی به اسلامی و علوم بیگانه یا دخیله (علوم اوایل).
 - برخی به علوم الهی و غیر الهی (به اعتبار غایت)
 - برخی علوم را به دانش هایی که به تغییر در انسان می انجامند و دانش هایی که به امکان دادن تغییر برای انسان نظر دارند. (علوم انسانی و علوم ابزاری).
- در طبقه بندی ابن خلدون از علوم:

1. نقلی، دانش هایی که ریشه در آموزه های وحیانی / دینی دارد.
2. عقلی، علمی که ریشه در فهم و عقل انسانی دارد.

اهتمام به فلسفه

- در اندیشه مسلمانان دگرگونه اندیش/نواندیش، فلسفه از جایگاه بسیار بالایی بهره داشت و در طبقه بندی ها، با محوریت آن سخن می گفتند.
 - تاثیر یونان بر فکر و باور دانشمندان، آنان را به سوی نوعی از دین شناسی متفاوت کشانده بود.
 - اخوان الصفا در رسائل خود سه جمله مهم دارند که حاکی از اهمیت فلسفه در نگاه آنان است: (گفته اند، فلسفه اولش محبت علوم است، وسطش شناخت حقایق موجودات در حد توان و آخرش قول و عمل به چیزی که موافق علم است)
1. فلسفه و شرع، هر دو امری الهی اند.
 2. فلسفه اشرف صنایع بشری بعد از نبوت است.
 3. فلسفه تشبیه به خداست به اندازه توان بشری.

دانشمندان ایرانی و طبقه بندی علوم

- ابونصر فارابی (۳۳۹) در احصاء العلوم.
- محمد خوارزمی (۳۸۷) در مفاتیح العلوم.
- ابن سینا (۴۱۶) در رسالة فی اقسام الحکمة و در کتاب شفاء.
- غزالی (۵۰۵) در احیاء علوم الدین
- فخرالدین رازی (۶۰۶) در حدائق النوار فی حقایق الاسرار.
- خواجه نصیر طوسی (۶۷۲) در اخلاق ناصری.
- حسن بن ابراهیم سلماسی (قرن ۷) در الرسالة الشرفیه فی تقاسیم العلوم العقلیه.
- قطب الدین شیرازی (م ۷۱۰) در درة التاج لغرة الדיباج.
- شمس الدین محمد آملی (م ۷۵۳) در نفائس الفنون فی عرائس العیون.

ابونصر فارابی (۳۳۹ق) و طبقه بندی علوم

• فارابی، معلم ثانی نخستین دانشمند مسلمان، در کتاب احصاء العلوم، علم/ معرفت را در پنج طبقه قرار داد: (کتاب توسط حسین خدیو جم به فارسی ترجمه شد.)

1. علوم زبان (الفاظ و قوانین)

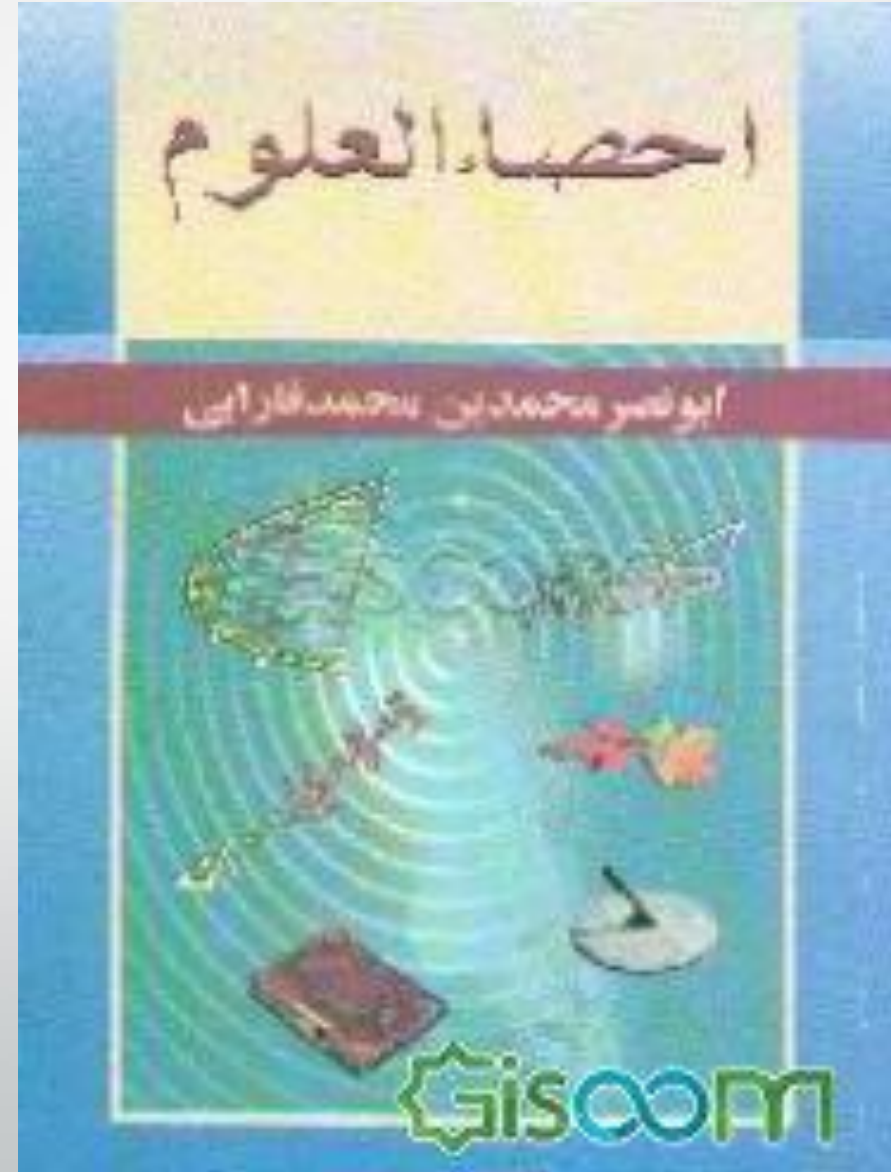
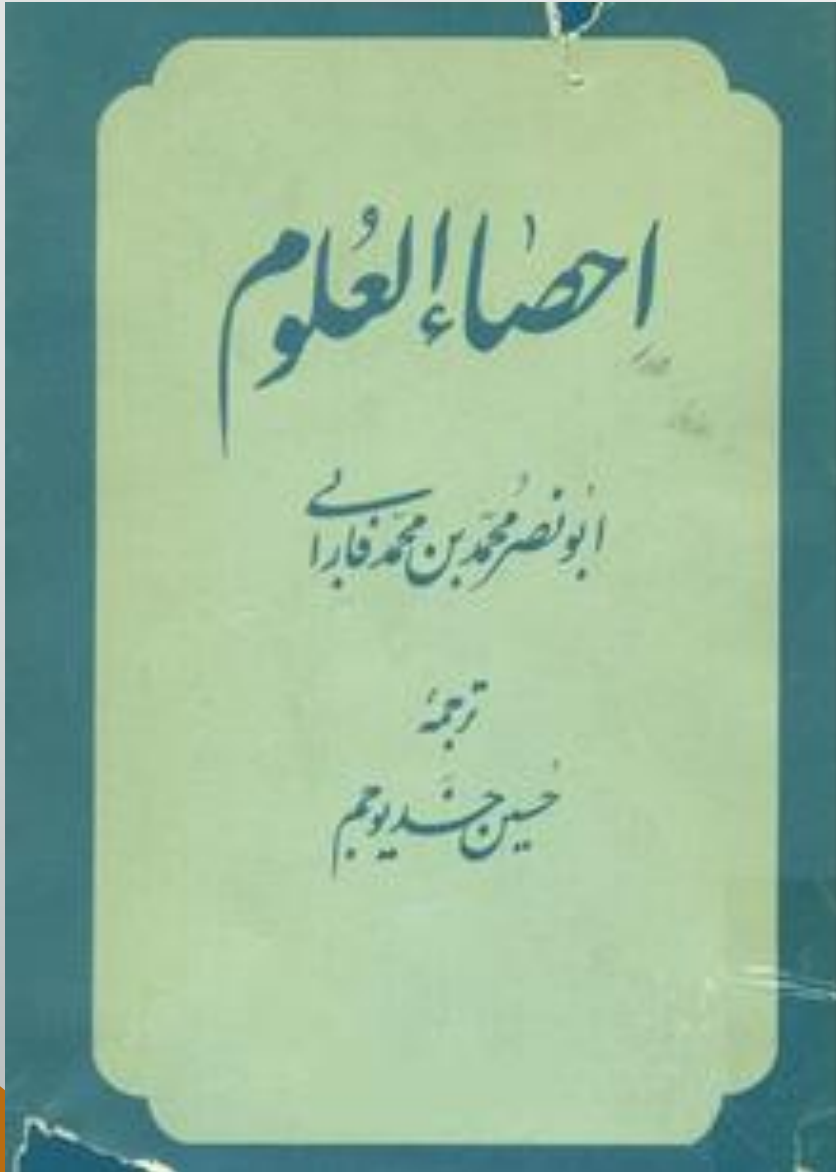
2. منطق و اجزای آن (علم مقوم عقل) علمی که امکان گفتگو به انسان می دهد.

3. ریاضیات و اجزای آن مثل حساب و هندسه و نجوم تعلیمی و موسیقی و علم الاثقال و علم الحیل و علم المناظر و المرايا.

4. علوم طبیعی و الهی و اجزای آن

5. حکمت عملی/ اخلاق، فقه و کلام.

تصویر کتاب

فواید طبقه بندی علم در احصاء العلوم

1. سودمندی کتاب از آن جهت است که چون آدمی بخواهد علمی از این علوم را فراگیرد، و در آن به پژوهش پردازد، بداند که به چه کار اقدام می کند، و در چه چیز به پژوهش می پردازد و او را از این پژوهش چه سودی حاصل می شود، و به چه سرمایه ای می رسد، و از چه فضیلتی بهره ور خواهد شد. دانستن این مقدمات سبب می شود که انسان برای فراگیری هر دانشی و فنی با آگاهی و دور اندیشی گام بردارد، نه از سر غفلت و بی خبری.
2. انسان به مدد این کتاب می تواند میان انواع علوم به مقایسه پردازد تا بداند کدام برتر است و کدام سودمندتر، کدام ریشه دار تر و مطمئن تر و مایه دار تر است، و کدام سست بنیان تر و بی اساس تر و کم مایه تر.
3. این کتاب، نیز برای شناختن کسی که در علمی از این علوم ادعای بصیرت می کند، نیز سودمند است، زیرا اگر از او بخواهند که از کلیات مطالب آن علم خبر دهد، و بخشهای آن را بر شمرد یا خلاصه ای از هر بخش آن را بازگوید، و او از عهده بر نیاید، دروغ بودن ادعایش آشکار و مشتش باز می شود.
4. و نیز با این کتاب روشن می شود که آن کسی که یکی از این علوم را نیک می داند، آیا تمام آن علم را خوب می داند، یا تنها بعضی از بخش های آن را، و این که اندازه آن چه نیک می داند، در چه حد است.
5. ضمناً برای هر ادیب ذوفنون که می خواهد از هر دانشی توشه ای و از هر خرمن خوشه ای بر گیرد، و نیز برای کسی که دوست دارد خویشتن را به اهل دانش شبیه سازد، این کتاب سودمند خواهد بود. ترجمه، ص ۳۹ - ۴۰

دیدگاه دوم فارابی

- او در ادامه به تقسیم ارسطویی اشاره می کند و علم را به نظری (ریاضی، طبیعی و الهی) و عملی (اخلاق، سیاست، فقه و کلام تقسیم می کند).
- در کتاب التنبیه علی سبیل السعادة، به تقسیم ارسطویی نظر دارد: فلسفه دو قسم است:
- ۱. معرفت موجودات برای شناخت (حق) = علم التعالیم، علم الطبيعيات و بعد الطبيعيات.
- ۲. معرفت موجودات برای عمل (خیر) = اخلاق و سیاست مدن.
ابن سینا بر همین منطق پیش رفته است.

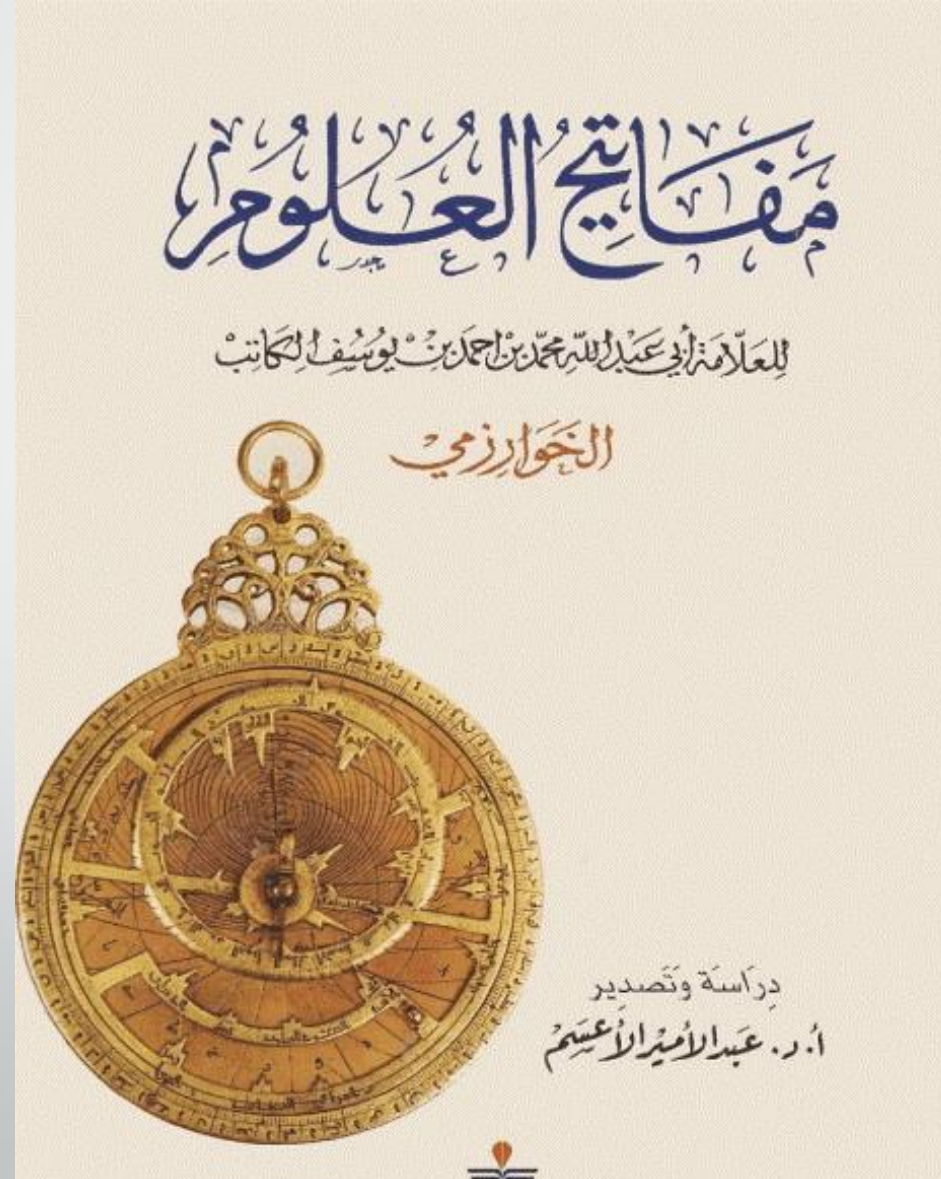
خوارزمی (۳۸۷)، در مفاتیح العلوم

- او بر اساس کاربرد به تقسیم علم پرداخت (علت غایی)، در دو مقاله.
 1. علومى که خود هدفند. (علوم اسلامى) از دل اسلام بیرون آمدند. علوم شرعى و علوم مرتبط با آن یا علوم عربى. مقاله اول در شش باب (فقه، کلام، نحو، کتابت، شعر و عروض، اخبار).
 2. علومى که برای هدفند. (علوم بیگانه یا عجمى) این علوم توسط یونانى و دیگران پدید آمده است. مقاله دوم در نه باب است. (فلسفه، منطق، طب، عدد، هندسه، نجوم، موسیقی، حیل و کیمیا)

جدول طبقه بندی خوارزمی

علم فقه	علوم ادبی و علوم شرعی (علوم اصیله)	رده بندی علوم از دیدگاه خوارزمی
علم کلام		
علم نحو		
علم دبیری یا نویسندگی		
علم شعر و عروض		
علم اخبار		
فلسفه	علوم غیر مسلمین (علوم دخیله)	
منطق		
علم طب		
علم عدد		
علم هندسه		
علم نجوم		
علم موسیقی		
علم حیل (مکانیک)		
علم کیمیا (شیمی)		

كتاب مفاتيح العلوم خوارزمي

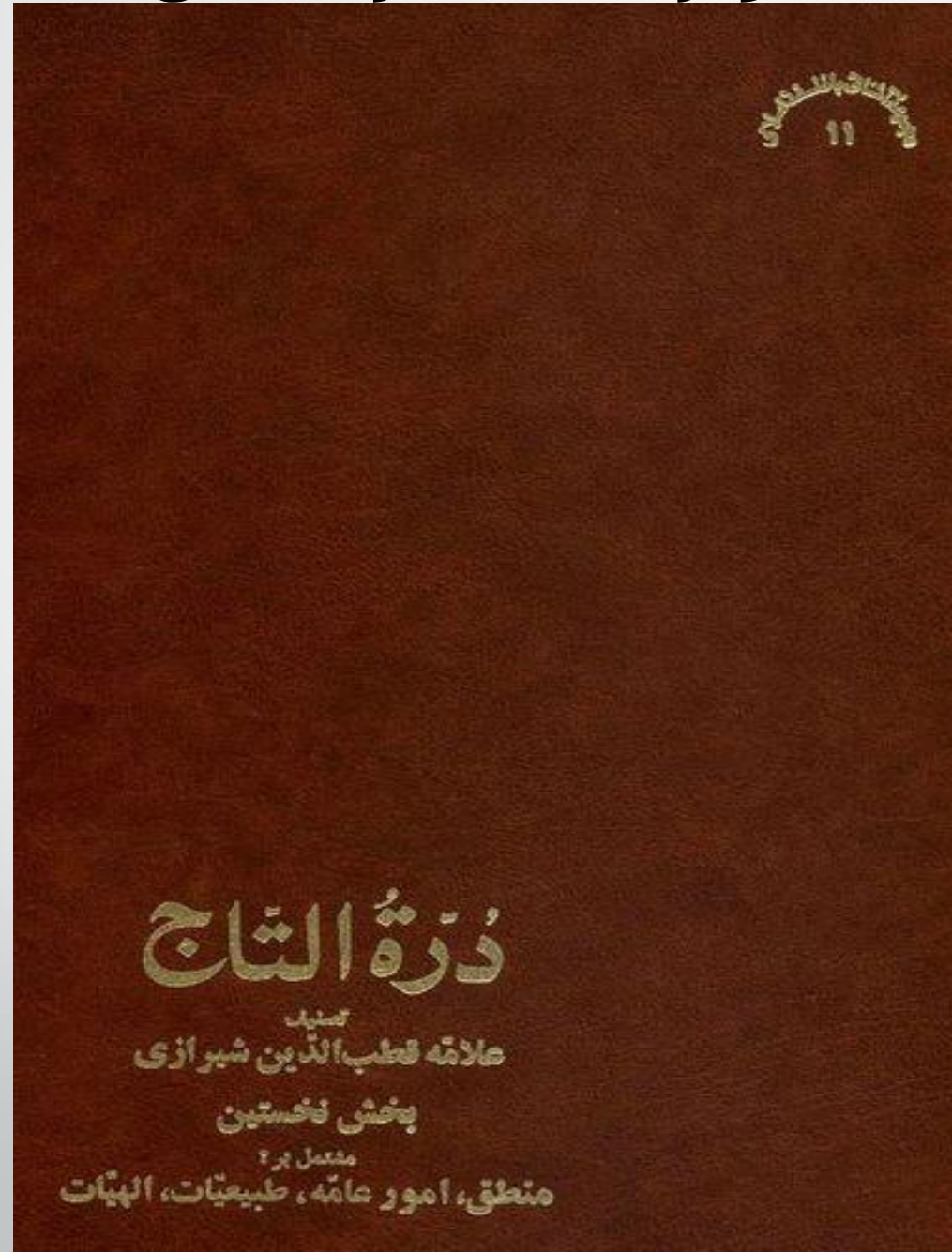
طبقه بندی علوم از نظر اخوان الصفا

- در باره اخوان الصفا که جمعی ناشناخته بوده اند، سخنان بسیاری است، اما حسب آن چه ابوحیان توحیدی ابراز کرده، اصالت ایرانی داشته اند؛ ابوسفیان محمد بن معشر بستنی معروف به مقدسی، ابوالحسن علی بن هارون زنجانی یا ابومحمد مهرجانی (محمد بن احمد نهرجوری) ابوالحسن عوفی یا زید بن رفاعه.
 - رسایل اخوان الصفا و خلان الوفا متشکل از چهار قسم و ۵۲ رساله است.
 - مراتب یا طبقه بندی علوم از نظر آنان چنین است:
 - قسم اول: ریاضی تعلیمی مشتمل بر ۱۴ رساله
 - قسم دوم: طبیعی جسمانی مشتمل بر ۱۷ رساله
 - قسم سوم: نفسانیات و عقلانیات است دارای ۱۰ رساله
 - قسم چهارم: آراء و دیانات در ۱۱ رساله
- آنان می گفتند اگر کسی بخواهد آموزش بیابد، باید این مراتب را در نظر بگیرد.

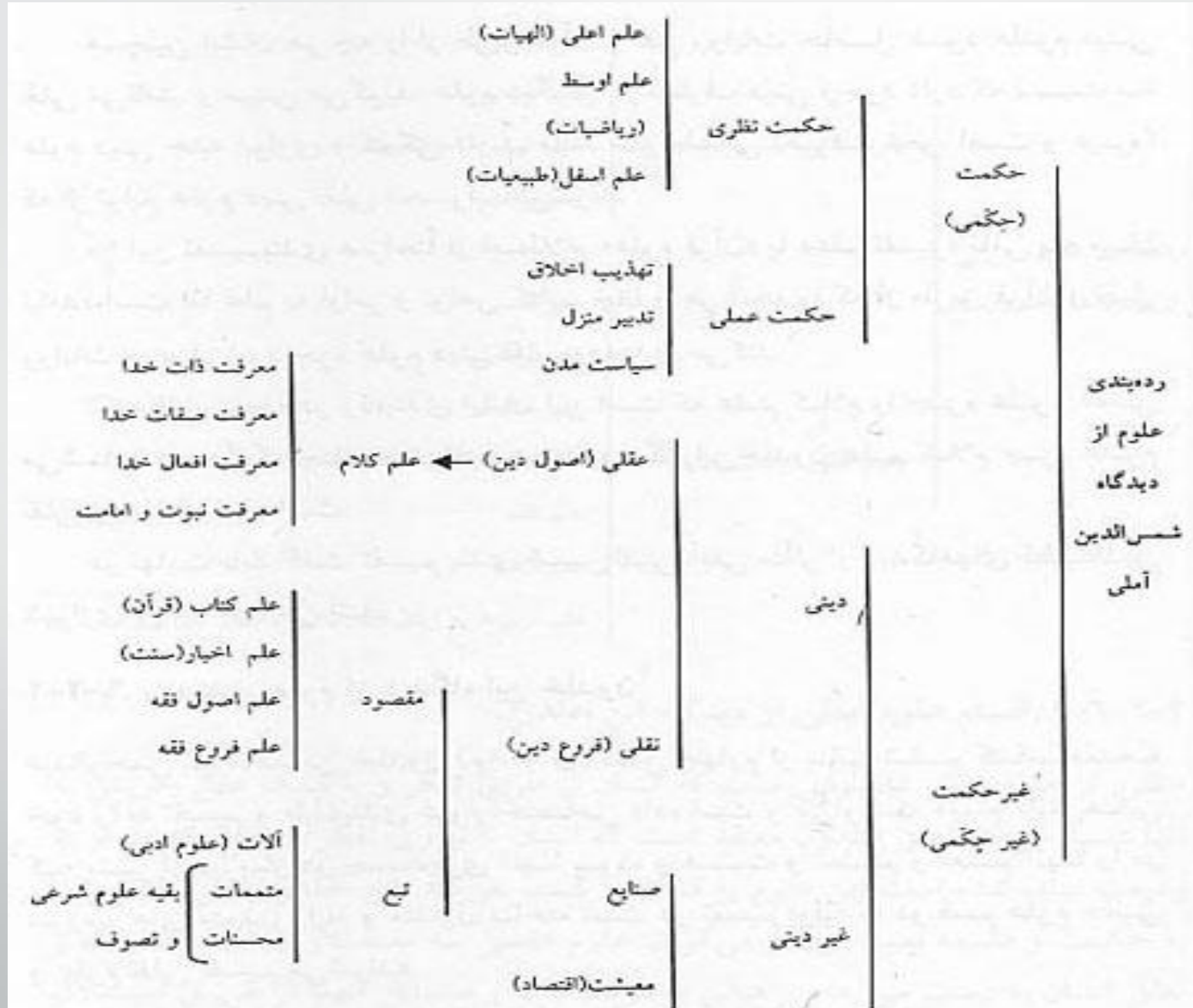
طبقه بندی علوم از نظر قطب الدین شیرازی (۷۱۰)

الهیات	نظری	حکمی	رده بندی علوم از دیدگاه قطب الدین شیرازی
ریاضیات			
طبیعیات			
تهذیب اخلاق	عملی	غیر حکمی	
تدبیر منزل			
سیاست مدن			
علم کلام	علوم عقلی	دینی	
علم قرانت	علوم نقلی		
علم وقوف	علم کتاب	غیر دینی	
علم لغات قرآن	علم اخبار		
علم اعراب	علم اصول فقه	دینی	
علم اسباب نزول	علم فروع فقه		
ناسخ و منسوخ		اقتصاد	
علم تأویل			
علم قصص			
علم استنباط معانی قرآن			
علم ارشاد			
علم معانی			
علم بیان			

تصوير كتاب درة التاج

شمس الدین آملی (۷۵۳) در کتاب نفائس الفنون فی عرائس العیون

جمع بندی بحث

- مسلمانان با بومی سازی طبقه بندی علوم، کوشیدند تا جایگاه، اهمیت و کارکرد هر دانشی را در یک نقشه کلان نشان دهند.
- گرچه مبنای تقسیم/ مراتب علوم از یونان گرفته شده بود، اما برای بومی سازی آن اقدام خوبی صورت گرفت.
- ایرانیان در این عرصه، مثل همه عرصه های دیگر تمدنی، تک تازی داشته اند.
- فارابی به عنوان طلایه دار این حرکت، سرمشقی برای دیگران شمرده می شود.
- از قرن هفتم به بعد، نوع طبقه بندی تغییر کرد و اندکی با دانش های جدید روزرسانی شد.
- کاستی ها و نقدهای طبقه بندی علوم، در جای خود قابل طرح و بررسی است.

چند مأخذ برای مطالعه بیشتر

- کتاب علم و تمدن در اسلام از سید حسین نصر، ترجمه احمد آرام
- کتاب علم در اسلام از احمد آرام
- مقاله تقسیمات علوم در میان مسلمانان و مسأله مفهوم علم در آن از رسول جعفریان
- مقاله بررسی تطبیقی طبقه بندی های علوم در تمدن اسلامی، از ایوب اکرمی
- مقاله طبقه بندی علوم از دیدگاه اندیشمندان دوره اسلامی از قرن دوم هجری تا عصر حاضر. از قنادی نژاد و حیدری.